

۱۴۷۸ ۲۴۵

ایران باستان‌های طبیعی و محیطی آن

ویرایش جدید همراه با فصل تکمیلی ۱۳۹۳

تألیف:

دکتر محمد تقی رهنمایی

انتشارات مکه

سرشناسه	رهنمایی، محمدتقی، ۱۳۳۳ -
عنوان و نام پدیدآور	ایران: توان‌های طبیعی و محیطی آن / تألیف محمدتقی رهنمایی.
وضعیت ویراست	ویراست؟
مشخصات نشر	تهران: مهکامه، ۱۳۹۲ و
مشخصات ظاهری	۳۹۲ ص. : مصور (بخشی رنگی)، نقشه (بخشی رنگی)، جدول.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۷۱۲۷-۱۱-۷
وضعیت فهرست‌نویسی	فیبا
یادداشت	کتاب حاضر اولین بار تحت عنوان «توان‌های محیطی ایران» توسط مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری در سال ۱۳۷۰ منتشر شده است.
یادداشت	کتابنامه: ص. ۳۴۷
عنوان دیگر	توان‌های محیطی ایران
موضوع	جغرافیای طبیعی -- ایران
رده‌بندی کنگره	۱۳۹۲ ت ۹ ر ۲۸۸ GB
رده‌بندی دیویی	۹۱۵/۵۰۲
شماره کتابشناختی ملی	۳۳۷۰۵۷۵ :

عنوان کتاب: ایران؛ توان‌های طبیعی و محیط آن
ترجمه و تألیف: محمدتقی رهنمایی
نویت چاپ: اول، ۱۳۹۳ - چاپ دوم: تابان
تیراژ: ۵۰۰ جلد
صفحه‌آرایی: ه. سوری
ناشر: مهکامه
طرح جلد: حسین مبینی‌پور
لیتوگرافی: نقش
چاپ: گوهر اندیشه
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۲۷-۱۱-۷
قیمت: ۲۲۵۰۰۰ ریال

مراکز پخش: ۱- تهران، خیابان انقلاب، خیابان فخر رازی، نرسید به جعفرزاد، کوچه انوری، پلاک ۸ طبقه دوم.

تلفن: ۶۶۴۹۷۰۵۰ - ۶۶۴۸۸۲۰۳ - ۶۶۹۶۱۵۰۹ - ۷۴۰۲۱

۲- تهران، میدان انقلاب، بین خیابان ۱۲ فروردین و اردیبهشت، کتاب‌فروشی آریا.

تلفن: ۶۶۴۶۷۳۳۳ - ۶۶۴۶۰۹۳۲

پست الکترونیکی:

en_mahkame@yahoo.com

www.mahkame.com

نمایندگی‌ها شهرستان:

۱- اصفهان: میدان شهدا، خیابان کاوه، بعداز چهارراه باهنر، کوی ولیعصر، پلاک ۴۱۹

بخش کیمیا: ۴۴۸۰۲۸۵-۴۴۸۴۰۲۰ (۰۳۱۱)

۲- اصفهان: چهارباغ عباسی، مجتمع تجاری چهارباغ، طبقه زیرزمین، پلاک ۲۶. تلفن: ۲۳۳۸۸۵۶ (۰۳۱۱)

۲- مشهد: کتابفروشی درخشش، تلفن: ۲۲۵۱۹۲۳ (۰۵۱۱)

۳- شیراز: کتابفروشی خوارزمی، تلفن: ۶۴۷۳۷۸۱ (۰۷۱۱)

۴- رشت: کتابفروشی وارسته، تلفن: ۳۳۳۲۶۴۴ (۰۱۳۱)

آدرس کانال انتشارات مهکامه:

telegram.me/mahkamepublishers

فهرست مطالب

آغاز سخن.....	۹
پیشگفتار چاپ اول.....	۱۱
پیشگفتار چاپ دوم.....	۱۵
پیشگفتار ویرایش جدید.....	۱۷
۱ مقدمه.....	۱۹
۱-۱ - جغرافیای سرزمین به عنوان شناخت پایه‌ای از محیط.....	۲۰
۱-۲ - مفهوم محیط در جغرافیای سرزمین.....	۲۰
۱-۲-۱ - محیط طبیعی.....	۲۱
۱-۲-۲ - محیط انسانی - فرهنگی.....	۲۱
۱-۲-۳ - محیط اقتصادی.....	۲۳
۱-۳ - جغرافیای سرزمین در چارچوب طرح‌های مطالعاتی.....	۲۳
۲ ویژگی‌های کلی ساخت و سیمای محیط طبیعی ایران.....	۲۵
۲-۱ - ایران به عنوان یک پیکره جغرافیایی.....	۲۵
۲-۲ - موقعیت جغرافیایی ایران به عنوان یک سرزمین خشک و مرتفع.....	۲۸
۲-۳ - عوامل مؤثر در پیدایش و تکامل محیط طبیعی ایران و اشکال عمده زمین در سیمای آن.....	۳۱
۲-۳-۱ - ویژگی‌های زمین‌ساختی و تکامل کلی زمین‌شناسی ایران.....	۳۳
۲-۳-۲ - ساختمان زمین‌شناسی و واحدهای عمده ساختمانی در ایران.....	۴۳
۲-۴ - کاربرد مطالعات زمین‌شناسی در چارچوب مطالعات جامع سرزمین.....	۵۴
۲-۴-۱ - منابع کانساری و مواد اولیه، پراکندگی و خصوصیات ساختاری آنها.....	۵۶
۲-۴-۲ - خصوصیات زلزله‌خیزی ایران.....	۸۹
الف) زلزله‌های زاگرس.....	۹۱
ب) زلزله‌های البرز.....	۹۳
۲-۴-۳ - زلزله‌های مخرب ایران از سال ۱۲۹۷ تا ۱۳۸۲.....	۹۶
۲-۴-۴ - جمع‌بندی مطالعات زمین‌شناسی و خلاصه فصل دوم.....	۹۸

۳ اشکال و پراکندگی ناهمواری‌ها در ایران..... ۱۰۳

۳-۱- ناهمواری‌های فلات داخلی ایران..... ۱۰۴

۳-۲- ناهمواری‌های کوهستانی..... ۱۰۸

۳-۳- ناهمواری‌های تپ ساحلی..... ۱۱۱

۳-۴- نقش ناهمواری‌ها در تکوین و مکانیابی مراکز شهری در ایران..... ۱۱۵

۴ مطالعات آب و هوایی..... ۱۲۹

۴- مقدمه..... ۱۲۹

۴-۲- ویژگی‌های آب و هوایی (اقلیمی) ایران..... ۱۳۰

۴-۲-۱- هوا..... ۱۳۶

۴-۲-۲- بارش..... ۱۴۹

۴-۲-۳- برف و یخبندان..... ۱۵۵

۴-۳- نواحی آب و هوایی ایران و ویژگی‌های کلی آن..... ۱۵۸

۴-۳-۱- ناحیه اقلیمی سواحل پست دریای خزر..... ۱۶۱

۴-۳-۲- ناحیه اقلیمی دامنه‌های خنک کوهستانی..... ۱۶۴

۴-۳-۳- ناحیه آب و هوایی کوهستان ایران..... ۱۶۶

۴-۳-۴- ناحیه اقلیمی خوزستان و سواحل خلیج فارس..... ۱۶۸

۴-۴- کاربرد مطالعات اقلیمی در مطالعات مرزومیزی..... ۱۶۹

۵ منابع و شبکه آب‌های کشور..... ۱۷۳

۵-۱- منابع اصلی آب کشور..... ۱۷۳

۵-۱-۱- آب‌های جاری و رژیم جریان آنها..... ۱۷۷

۵-۱-۲- حوضه‌های آبریز ایران..... ۱۸۵

- حوضه فلات ایران..... ۱۸۵

- حوضه‌های آبریز خارجی..... ۱۸۹

۵-۲- مشخصات دبی رودخانه‌های مهم ایران..... ۱۹۰

۵-۲-۱- دبی رودخانه‌های آبریز خلیج فارس و دریای عمان..... ۱۹۳

۵-۲-۲- دبی رودخانه‌های آبریزهای مرکزی..... ۱۹۵

۵-۲-۳- دبی رودخانه‌های آبریز دریای خزر..... ۱۹۷

۵-۳- آب‌های زیرزمینی..... ۲۰۰

۵-۴- آب‌های معدنی..... ۲۰۷

- ۲۰۷ ۵-۴-۱ کلیات مربوط به آب‌های معدنی
- ۲۰۸ ۵-۴-۲ طبقه‌بندی آب‌های معدنی موجود در ایران
- ۲۱۰ ۵-۴-۳ کاربرد آب‌های معدنی در توسعه و تکوین شهری

۶ خاک ۲۱۳

- ۲۱۳ ۶-۱ کلیاتی درباره خاک
- ۲۱۵ ۶-۲ طبقه‌بندی کلی خاک‌های ایران
- ۲۱۵ ۶-۲-۱ خاک‌های جلگه‌ها و دره‌ها
- ۲۲۰ ۶-۲-۲ خاک‌های فلات
- ۲۲۲ ۶-۲-۳ خاک‌های کوهپایه‌ای سواحل دریای خزر
- ۲۲۳ ۶-۲-۴ خاک‌های کوه‌ها و نواحی کوهستانی
- ۲۲۵ ۶-۳ توزیع اراضی خاک‌های کشور
- ۲۲۶ ۶-۳-۱ خاک‌های فلاتی کوهستانی
- ۲۲۹ ۶-۳-۲ بخش‌های اراضی فلات ایران
- ۲۳۳ ۶-۴ پیامدهای استفاده نامحیط از خاک
- ۲۳۵ ۷ پوشش گیاهی

- ۲۳۵ ۷-۱ مقدمه
- ۲۳۶ ۷-۲ پوشش گیاهی و طبقه‌بندی کلی آن در ایران
- ۲۳۹ ۷-۳ مراتع
- ۲۴۳ ۷-۴ گونه‌های گیاهی موجود در ایران
- ۲۴۶ ۷-۴-۱ جنگل‌های نواحی مرطوب
- ۲۵۱ ۷-۴-۲ جنگل‌های نواحی نیمه مرطوب
- ۲۵۱ ۷-۴-۳ جنگل‌های نواحی خشک
- ۲۵۵ ۷-۴-۴ درخت و بوته‌زارها
- ۲۵۸ ۷-۴-۵ اشکال گیاهی بدون مرزبندی
- ۲۶۰ ۷-۴-۶ گیاهان استپی و نیمه بیابانی
- ۲۶۱ ۷-۴-۷ گیاهان نواحی مرتفع
- ۲۶۱ ۷-۵ جمع‌بندی مطالعات پوشش گیاهی

۸ منابع جانوری ایران ۲۶۷

- ۲۶۷ ۸-۱ ویژگی‌های کلی حیات جانوری در ایران

- ۸-۲- اهمیت صیادی دریای خزر..... ۲۶۹
- ۸-۳- فعالیت‌های صید و صیادی در سواحل خلیج فارس..... ۲۷۲
- ۹- جمع‌بندی کلی از سیمای طبیعی محیط جغرافیایی ایران در حال حاضر ۲۷۷
- ۱۰- تنوع اشغال فضایی و فرایندهای آبی در تحولات سیمای طبیعی محیط جغرافیایی ایران ۲۸۷
- ۱۰-۱- مقدمه ۲۸۷
- ۱۰-۲- تغییرات ناشی از توسعه زمین‌های زراعتی ۲۹۲
- ۱۰-۳- تغییرات ناشی از مهار آب‌های روان ۲۹۸
- ۱۰-۴- تغییرات ناشی از توسعه و تحول چشم‌انداز سکونت ۳۰۲
- ۱۰-۵- تغییرات ناشی از بهره‌برداری از توان‌های کانساری ۳۰۶
- ۱۰-۶- تغییرات ناشی از توسعه صنایع ۳۰۸
- ۱۰-۷- تغییرات ناشی از گسترش شبکه حمل و نقل ۳۱۴
- ۱۰-۸- تغییرات ناشی از توسعه فعالیت‌ها و مراکز فراغتی ۳۱۹
- ۱۰-۹- آلودگی‌های زیست محیطی حاصل از تراکم فعالیت‌های انسانی و اقتصادی ۳۲۲
- ۱۱- تحولات در چشم‌اندازهای طبیعی و معیشتی ایران در دو دهه اخیر ۳۲۹
- ۱۱-۱- مقدمه ۳۲۹
- ۱۱-۲- تحولات در بخش فعالیت‌های کانساری ۳۳۲
- ۱۱-۳- زلزله‌خیزی و تداوم پیامدهای زلزله ۳۳۴
- ۱۱-۴- روند تغییرات و تحولات در واحدهای جغرافیایی کشور ۳۳۵
- ۱۱-۵- روند تغییرات اقلیمی ۳۴۲
- ۱۱-۶- روند تغییرات در منابع آب ۳۴۳
- ۱۱-۷- جمع‌بندی تحولات چشم‌اندازهای طبیعی و معیشتی ایران در دو دهه اخیر ۳۴۵
- فهرست منابع ۳۴۷
- الف) کتاب و مقاله ۳۴۷
- ب) آمارنامه‌ها و گزارش‌ها: ۳۴۹
- پ) نقشه‌ها: ۳۵۰

آغاز سخن

چکیده مطلب کتاب «ایران؛ توان‌های طبیعی و محیطی آن» این است که سرزمین کنونی ایران چگونه طی دوران‌های بسیار دراز تاریخی تغییر شکل یافته، تکامل پذیرفته، در آخرین مرحله به صورت «دوران خود، متشکل از فلات داخلی، حوضه‌های پست ساحلی، و منطقه شرق و غرب» درآمده، رشته کوه‌های البرز، زاگرس و گره کوهستانی ارمنستان - آذربایجان در آن قرار گرفته است. منابع کانسازی و مواد اولیه، شامل زغال سنگ، سنگ و - اکسای معدنی، کانی‌های صنعتی و نفت و گاز، چگونه در آن پراکنده است. خصوصیات ده و بارش، دو عنصر اصلی تشکیل‌دهنده کیفیات گوناگون آب و هوا در مناطق مختلف، و بقیه کانی‌های خاک‌ها و پوشش گیاهی و حیات جانوری، خلاصه امکانات زیست و لوازم معیشت در روی آن به چه ترتیب و صورتی است. و سخن آخر آنکه نقش ناهمواری‌ها در تکثیر و پراکندگی مراکز شهری چیست.

بیان چنین ترتیب و ترکیبی از پدیده‌های جغرافیایی، در پی آن است، که زمین را همچون بستری یا رویشگاهی بشناساند که بر توده بس عظیمی از ذرات گسترانیده شده و در محفظه‌ای از رطوبت و هوا، گیاه و جانوران را در خود می‌پروراند، تا بر فراز همه آنها انسان، برخوردار و کامکار بزید و محیط زندگی خود را بسازد و بیاراید.

اکنون در روزگاری که سکونتگاه‌ها به سرعت به هم نزدیک شده، هموارترین و مهیاترین سطوح زمین یکی پس از دیگری با قشری از ساخته‌های بشری پوشیده می‌شود، جوامع شهری و روستایی جدا از هم به شبکه و تجهیزات مشترکی پیوند می‌خورد، و هوا، آب، فضا و چشم‌انداز، در معرض اتلاف و بی‌حرمتی است؛ تصویری

جامع و یکپارچه از سرزمین و قابلیت‌های حیاتی و معیشتی آن، مهمترین راهنمای دوراندیشان و طراحان فضای زیست کشور است.

کتاب «توان‌های محیطی ایران» چشمان ما را با این تصویر آشنا می‌کند، پیکرهای اصلی و اجزای گوناگون آن را به ما می‌نماید، و می‌کوشد تا یگانگی و همسویی رفتار این اجزای گوناگون را در حوصله و گنجایش محدود خود نشان دهد. شناخت فراگیرتر، ژرف‌تر، و به هم پیوسته‌تر محتاج به بسط هرچه بیشتر دامنه اطلاعات، و استفاد از ابزارها و روش‌های دقیق‌تر و پیشرفته‌تر است.

نکته آخر اینکه چنین گزارشی از محیط و توان‌های آن، برای خوانندگان آشنا به کتاب‌های «مراکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران» آیاتی از قرآن حکیم را تداعی می‌کند نه سر، چرا که آن کتاب‌ها و همین کتاب قرار گرفته است:

- ◇ و زمین را بگسدم.
- ◇ و در آن کوه‌ها فکسیدم.
- ◇ و همه چیزهای مناسب را بر آن بربانیدم.
- ◇ و در آنجا برای شما و برای کسانی که شما روزی دهشان نیستید لوازم معیشت قرار دادیم.
- ◇ هر چه هست، خزینه‌های آن نزد ماست.
- ◇ و آن را جز به اندازه معین نازل نمی‌کنیم.

سید الهاشمی

معاون شهرسازی و معماری

وزارت مسکن و شهرسازی

دیماه ۱۳۷۰

پیشگفتار چاپ اول

کتاب توان‌های محیطی ایران و ویژگی‌های جغرافیایی کشور را برای استفاده اهل فن و دانشجویان مورد بررسی قرار داد است. از همین رو نگارش صرف جغرافیایی نیست و بیشتر کوشش بر آن بوده که داده‌های حلی کشور را در ارتباطی با یکدیگر و در نهایت به منظور کاربرد در طرح‌های مطالعاتی مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد. اطلاعات جغرافیایی و محیطی ایران که اساس شناسایی توان‌های محیطی کشور بر آن متکی است در مجموعه مدونی گردآوری نشده است. پراکندگی این اطلاعات در سازمان‌های مختلف و جمع‌آوری آنها در یک مجموعه از جمله کارهای اساسی این کتاب است.

سوابق برنامه‌ریزی در مقیاس سرزمین تاکنون تجربیات پردری را پشت سر گذاشته، اما آنچنان که باید و شاید با موفقیت همراه نبوده است. به نظر نگارنده در این زمینه دیدگاهی جامع‌نگر و کشورشمول وجود نداشته است. هنگامی که مقیاس مطالعات و تحقیقات به سطح کشور و یا منطقه تعمیم داده می‌شود باید از قالب دیدگاه‌های بخشی‌نگری فراتر رفت و دیدگاه فضایی را جایگزین آن کرد. نگاه کاربردی به فضا و مکانی که فعالیت و جمعیت باید در آن استقرار یابند روش خاصی را می‌طلبد. چراکه محیط به عنوان بستر تمام کنش‌ها و واکنش‌های متقابل میان انسان و طبیعت است. و تا زمانی که از کیفیت محیط و نهادهای آن اطلاعات دقیقی نداشته باشیم بارگذاری جمعیت و فعالیت در مکان درست و طبیعی آن امکان‌پذیر

نخواهد بود.

نظریه‌پردازان و تحلیل‌گران دانش طرح‌ریزی کالبدی و فضایی این علم را یک دانش «درون‌منظومه‌ای» می‌دانند و معتقدند برای دستیابی به اهداف پیش‌بینی شده باید تمامی سازندها و عوامل مؤثر در پیکربندی فضا و مکان مورد توجه قرار گیرند. براین اساس هر چشم‌انداز جغرافیایی اعم از طبیعی یا معیشتی را مرکب از سازندهای اصلی زیر می‌دانند:

- سازند طبیعت و محیط
- سازند انسان، یعنی جمعیت و جوامع
- سازند قابلیت، یعنی رفتارهای اقتصادی انسان در طبیعت و محیط
- و سازند کالبد، یعنی آنچه که به عنوان نمونه فضایی حاصل از روابط انسان با محیط ایجاد می‌شود.

در مطالعات جامع سرزمین باید ویژگی‌های کمی و کیفی این سازندها برای کارشناسان طراحی روشن و گویا شده باشد. اینک گفته می‌شود از این سازندها اطلاعات کافی وجود ندارد گویا به این دلیل است که اطلاعات کلی و خام درباره این سازندها وجود دارد، لیکن به صورتی گویا درباره آنها قابل استفاده برای مقاصد و اهداف طرح‌ریزی نیستند.

بررسی سازند طبیعت و محیط در حیطه مطالعات جغرافیایی قرار دارد. اما پرواضح است که هر یک از عناصر و عوامل تشکیل‌دهنده محیط نیز به تخصص‌های ویژه خود نیاز دارد و جغرافیا وظیفه جمع‌بندی و ایجاد ارتباط میان آنها را بر عهده دارد. دیدگاه جغرافیایی که به بررسی سازندهای طبیعت و محیط می‌پردازد از سازندهای دیگر یعنی انسان و فعالیت و کالبد غافل نیست و در جای خود کوشش دارد که خط و ربط میان آنها را نیز با یکدیگر روشن سازد.

کتاب توان‌های محیطی در این جلد به بررسی توان‌های محیطی کشور یعنی سازند طبیعت و محیط آن بسنده کرده است. فصل آخر خود مقدمه‌ایست بر چگونگی امکان برقراری رابطه میان سازندهای دیگر که در جلد دیگری تنظیم و در اختیار خوانندگان قرار خواهد گرفت.

مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی با

درک این واقعیت که برای طرح‌ریزی کالبدی کشور در قالب طرح جامع سرزمین انجام یک بررسی جغرافیایی از توان‌های محیطی کشور ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است، حرکتی نو و تفکری جدید در دیدگاه طرح‌ریزی کالبدی حاکم بر کشور به وجود آورده است که انطباق کاملی با متدولوژی مطالعات مربوط به تهیه طرح جامع سرزمین در محافل علمی و اجرایی جهان دارد.

نگارنده وظیفه خود می‌داند که از جناب آقای مهندس سیدرضا هاشمی معاونت محترم شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی و بنیانگذار مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری صمیمانه سپاسگزاری نماید، چراکه بدون حمایت و پشتیبانی بی‌دریغ ایشان تعمیم و تعمیق این دیدگاه در میان محافل دست‌اندرکار تهیه طرح‌های منطقه‌ای و طرح جامع سرزمین ممکن نمی‌بود.

آقایان دکتر کامران توحی و دکتر سیدمرتضی حسینی در تمام مراحل تدوین کتاب و چاپ و انتشار آن ما را با یکره‌دلی و من به سهم خود از همیاری و مساعدت ایشان سپاسگزارم.^۱

آقای مهندس بهزاد خالقیان سرپرست بخش طراحی و کارتوگرافی و آقایان قاسمی و واحدی و سرکار خانم عسگریان در تهیه نقشه‌ها و نمودارها ذوق و سلیقه فراوانی به کار برده‌اند که از همه آنان سپاسگزارم.

خانم منصوره کنگاوری با حوصله و دقت تمام متن دست‌نویس کتاب را تایپ کردند و آقایان سرهنگ صولتی، بزرگ‌نیا و عمارت با قبول مسئولیت چاپ و بازخوانی و تنظیم و کارهای فنی نقش مؤثری در انتشار این کتاب بر عهده داشتند که وظیفه خود می‌دانم از همه آنان تشکر نمایم.

اما مهم‌تر از همه تلاش و پیگیری مجدانه جغرافیدانان جوان در آخرین این کتاب به صورت حاضر است. همکاران بخش مطالعات جغرافیایی مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری یعنی آقای ناصر عظیمی دوبخشیری و خانم‌ها جمیله مظفری و فریبا مدارا در گردآوری منابع و طبقه‌بندی آنها، همچنین تهیه متن اولیه فصل‌هایی از

۱. در فاصله تجدید چاپ این کتاب آقایان دکتر مرتضی حسینی و سرهنگ صولتی درگذشتند. روحشان شاد و خاطره ایشان گرامی باد.

کتاب همکاری صمیمانه و مجدانه‌ای داشتند که از همه آنان سپاسگزارم. بدون کمک و یاری آنان تدوین نهایی کتاب ممکن نمی‌بود.

برای تمامی کسانی که در راه مطالعات جامع سرزمین یا پژوهش و بررسی‌های علمی سروکار دارند آرزوی توفیق دارم و موفقیت آنان را در خدمت به کشور و ساماندهی آن از درگاه خداوند خواستارم.

تهران، بهمن ۱۳۶۹

محمدتقی رهنمایی

www.ketab.ir

پیشگفتار چاپ دوم

کتاب ایران؛ توان‌های محیطی و طبیعی آن، آن‌چنان که عنوان آن هم نشان می‌دهد، جغرافیای ارضی از کشور نیست. چراکه برداشت‌های علمی از جغرافیای هر کشور، علاوه بر تئوریک و اشکال جغرافیایی، به تجزیه و تحلیل علل پدیده‌ها و شیوه‌های درست بهره‌برداری از آن نیز نیاز دارد.

سازمان فضایی کشور، حاصل فرایندهای عوامل طبیعی حاکم در گذر زمان است. تغییر عوامل طبیعی، برپند که نسبت به عمر انسان ناچیز است، لیکن رابطه متقابل آنها با یکدیگر بسیار مهم و تعیین‌کننده است. اینکه عوامل طبیعی مانند اقلیم یا توپوگرافی چگونه بر شکل‌گیری انراعی و اشکالی از زیست و معیشت انسان تأثیر گذاشته و به دنبال آن چشم‌انداز یا سطر ما بشخصه را به وجود می‌آورند، از جمله مطالبی هستند که در این کتاب بر آن تأکید شده است.

واقعیت آن است که ایران توان‌های محیطی بسیار متنوع و فراوانی دارد. اما در حال حاضر از همه این ظرفیت‌های محیطی استفاده نمی‌شود. آنچه که در یک صد سال گذشته، در شکل فزاینده و بی‌محابایی مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرند، منابع نفت و گاز است که درآمدهای حاصل از آن به مصرف نیازهای اقتصادی کشور می‌رسد. این درحالیست که منابع ذغال سنگ، انرژی خورشیدی، سنگ و خاک و آب، یا به درستی مورد بهره‌برداری قرار نمی‌گیرند و یا اینکه هنوز از ظرفیت توسعه‌ای آنها، اطلاع درستی در اختیار نیست.

در فاصله تجدید چاپ این کتاب، استاد راهنمای دوره دکتری من، یعنی آقای پروفیسور اکارت اهلرس، کتاب تازه‌ای با عنوان عصر انسان یا (Anthropozoen) در سال ۲۰۰۸ منتشر کرده که در آن رابطه بین انسان و محیط را به عنوان ریشه‌های دوگانه یک مسئله واحد در مقیاس جهانی مورد کالبدشکافی و تجزیه و تحلیل قرار داده است. کتاب توان‌های محیطی ایران که از تدوین اولیه آن نزدیک به ۲۰ سال می‌گذرد، ویژگی‌های محیطی ایران را، تقریباً با نگاهی نزدیک به این کتاب در نظر قرار داده است. چراکه مطالب فصل دهم

آن، یعنی تنوع اشغال فضایی و فرایندهای آبی در تحولات سیمای طبیعی محیط جغرافیایی در آن، حتی با گذشت دو دهه تبعات پیش‌بینی‌شده را به روشنی نشان می‌دهند. امید است با آگاهی از آستانه‌های ظرفیتی منابع طبیعی کشور، تدابیر بهره‌برداری از آنها در کمیت و کیفیتی برنامه‌ریزی شوند که نسل‌های آینده هم بتوانند از آن بهره‌مند گردند.

چاپ نخست کتاب به سال ۱۳۷۰ توسط مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران انجام گرفت و طی دوره کوتاهی کمیاب و سپس نایاب شد. انتشار کتاب در میان صاحب‌نظران برنامه‌ریزی ملی و منطقه‌ای و اساتید و دانشجویان رشته‌های جغرافیا چالش‌های جدیدی به وجود آورد و حداقل اینکه مفهوم تازه‌ای از جغرافیای کاربردی را ارائه داد. به همین دلیل علاوه بر یک کتاب درسی، به عنوان کتاب مرجع برای کنکورهای کارشناسی ارشد و دکتری معرفی شد. تقاضای پیوسته برای تجدید چاپ کتاب به دلیل منحصربه‌فردی پاسخ ماند، حتی در سال ۱۳۸۳ که ظاهراً تمایلی برای تجدید چاپ نشان داده شد، به دلایل انجمنی نرسید. اینک نزدیک به ۲۰ سال از چاپ اول کتاب می‌گذرد و من پیوسته با تقاضای تجدید چاپ آن از طرف دانشجویان روبرو هستم. اکنون که چاپ دوم آن را از انتشارات لاقمندان قرار می‌گیرد، تا آنجا که ممکن بود توضیحات ضروری و اصلاحات لازم در کتاب انجام گرفته است.

بدون تردید طی دو دهه گذشته تغییرات زیادی در پهنه سرزمین ایران به وجود آمده است که حاصل افزایش جمعیت از یکسو و بارآباری‌های جدید فعالیت از سوی دیگر بوده است. با وجود این، کتاب توان‌های محیطی ایران، حتی با گذشت زمان، سندیت و اعتبار علمی و محتوایی خود را حفظ کرده است. اصلاحات انجام شده در چاپ دوم عمدتاً در سه بخش انجام گرفته‌اند:

الف - اصلاحات متنی و چاپی

ب - جدید کردن اطلاعات آماری از داده‌ها

ج - افزودن فصل جدید، یعنی فصل ۱۱ به کتاب با عنوان تحولات در چشم‌اندازهای طبیعی و معیشتی ایران طی دو دهه گذشته

دکتر محمدتقی رهنمایی،

تهران، دی‌ماه ۱۳۸۸

پیشگفتار ویرایش جدید

کتاب حاضر که با عنوان و ویرایش جدید در اختیار علاقمندان و دانشجویان عزیز قرار می‌گیرد به دلایل مختلف مورد توجه و اقبال شما قرار گرفته است. محتوای آن به نوعی، هیت ایرانشناسی از منظر جغرافیای طبیعی ایران دارد. در نگارش و فصل‌بندی‌های آن، هم نوع نظم منطقی وجود دارد و هم اینکه کوشش شده از توانها و قابلیت‌های طبیعی ایران، سعی تجزیه و تحلیل کاربردی برای مقاصد برنامه‌ریزی فضایی و منطقه‌ای، یا به زبان امروز آمایش انجام گیرد.

ایران از نظر نهاده‌های محیط و منابع طبیعی ظرفیت‌های بسیار بالایی دارد که تاکنون عمدتاً به نفت و گاز آن توجه شده و منابع سودمند منابعی در کشور وجود دارند که یا مورد شناسایی قرار نگرفته‌اند و یا اینکه عمداً سهواً به دلیل سرمستی از درآمدهای نفت و گاز به آنها توجه نشده است. بیست و هشت سال پیش که به نگارش این کتاب اقدام کردم، پیش‌بینی می‌کردم که روزی انرژی خورشیدی در آنها مورد توجه جدی قرار خواهد گرفت و امروز می‌دانیم که چنین شده ولی ماه‌هاست درک اهمیت این ثروت عظیم خود غافل مانده‌ایم.

چاپ قبلی این کتاب را انتشارات دانایی و توانایی بدون مجوز و مراعات کتبی من انجام داده که نه از نوبت چاپ و نه از شمارگان آن، هیچگونه اطلاعی ندارم. پس از مطالعه دقیق آن چاپ‌ها، متوجه شدم، که ناشر نامبرده، به دلیل عجله‌ای که داشته، کتاب را با نواقص زیاد به چاپ رسانده. اشتباهات ناشر تا آن حد بود که گاهی مفهوم و موضوع کتاب مخدوش شده است. از اینرو ناگزیر به اصلاح، ویرایش و تکمیل آن شدم و مقرر شد که انتشارات مهکامه چاپ و انتشار آن را بر عهده گیرد.

در اینجا لازم می‌دانم که پی‌گیری‌ها و زحمات خانم قنبری و همسر گرانقدرشان آقای ربیعی که برای تجدید چاپ این کتاب کشیده‌اند، سپاسگزاری نمایم.

در همین حال برای اینکه ویرایش و چاپ جدید آن با عنوان قبلی متمایز گردد، عنوان کتاب را به «ایران: توان‌های طبیعی و محیطی آن» تغییر نام داده‌ام.

دکتر محمدتقی رهنمایی

شهریور ۱۳۹۲

www.ketab.ir